

ale

Historisk tidskrift
för Skåneland

Nr 3 1989

ale

Historisk tidskrift för Skåneland

utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Redaktionskommitté

Länsantikvarie Carin Bunte, Malmö

Professor Erik Cinthio, Lund

Museiråd Torkel Eriksson, Helsingborg,
redaktör

Högskolelektor Gert Jeppsson, Lund

Docent Sten Skansjö, Lund

Landsarkivarie Anna-Christina Ulf-
sparre, Lund

innehåll

	Sid.
Louise Lillie: Birger Gunnersens gravmæle i Lunds domkirkes krypt	1
Göran Hallberg: Söderlen – Västerlen – Österlen – relativa begrepp i Skåne	18
<i>Aktuellt om antikvariskt</i>	
Torkel Eriksson: Ny syn på nyklassicismens kyrkor	26
— Nytt om skånska kloster	30

Omslagsbild

Birger Gunnersens sigill

Birger Gunnersens gravmæle i Lunds domkirkes krypt

Av Louise Lillie

I början av 1500-talet genomgick Lunds domkyrka en omfattande restaurering under ledning av byggmästaren och skulptören Adam van Düren. Hans uppdragsgivare var ärkebiskop Birger Gunnersen, som ligger begravd i kryptans kor. Gravmonumentet över honom och den därmed sammanhängande altartiftelsen behandlas här ur en ny aspekt. Författaren är Cand. mag. i historia och konsthistoria vid Köpenhamns universitet och en framstående kännare av italiensk konst.

For Lunds domkirke stod den første fjerd af 1500-tallet i restaureringens tegn. Store dele af kirken blev istandsat under ledelse af stenmesteren Adam van Düren, som også deltog aktivt ved selv at udføre dele af arbejdet.¹ Dér, hvor hans indsats tydeligst kommer til syne, er i skulpturen i den krypt, der er emnet for denne artikel.

Initiativtageren bag istandsættelsen var Danmarks sidste viede ärkebiskop, Birger Gunnersen (ärkebiskop 1497–1519).² Historien bag kryptens reparation kendes dels fra Birger Gunnersens store gudstjenestestiftelse fra 1512/18–19, dels fra adskillige købs-, donations- og mageskiftedokumenter.³ I følge ärkebisen var det oprindeligt hans plan at opføre et kapel med eget våbenhus ved domkirkens nordside, nær det ene tårn, men kong Hans rådede ham fra det og overtalte ham i stedet til at istandsætte krypten, som da var i en sørgeligt forfatning.⁴

Hvornår denne overtalelse har fundet sted, lader sig ikke afgøre med sikkerhed, men i væbneren Niels Olsen i Hardebergas testamente fra februar 1506 omtales stadig det påtænkte kapelbyggeri ved domkirkens nordside, mens hans arvinger seks år senere giver tilladelse til, at det

gods, som var tiltænkt finansieringen af gudstjenesten i nordkapellet, blev overflyttet til gudstjenesten i krypten.⁵ Beslutningen er dog nok taget senest i 1510 eller 1511, da man må forvente, at krypten har været i brugbar stand ved gudstjenesternes indstiftelse i 1512, og nogen tid må påregnes at være gået med reparationerne inden da.⁶

Birger Gunnersen angiver selv som grund for ønsket om at bygge et kapel, at dette, der opførtes Treenigheden, Jomfru Maria, Laurentius og andre helgener til ære, skulle danne rammen om afholdelsen af Jomfru Marias tidebønner, som han, stadig i følge egne oplysninger, sørgeligt havde forsømt trods et i skriftet mål afgivet løfte.⁷ Der er ingen grund til at betvivle Birger Gunnersens fromhed og hans oprigtighed i ønsket om at indstifte Jomfru Marias tidebønner, men såvel gudstjenestefundatsens bestemmelser som selve kryptens indretning afslører, at andre motiver også har ligget bag.

Som modtager af Niels Olsen i Hardebergas og Kong Hans' donationer havde ärkebisen forpligtet sig til at afholde både tidebønner og sjælemesse, og det var disse gudstjenester, som han med sin store stiftelse samlede og udvidede.

Fundatsen er af Birger selv dateret til den 14. december 1518, og af den pave-
lige legat, Archiboldus, bekræftet den
1. april det følgende år, men som påvist
af Lauritz Weibull er størstedelen af tek-
sten udfærdiget i april 1512.⁸

Fundatsen indeholder dels en minutøs
redegørelse for gudstjenesternes økono-
miske grundlag, dels en på visse punkter
yderst detaljeret beskrivelse af dele af de
enkelte tjenester. Hele gudstjenestekom-
plekset blev finansieret ved køb og dona-
tioner, alt på nær nogle få gårde opregnet
i fundatsen, hvori man også kan læse,
hvorledes indtægterne skulle fordeles på
de forskellige præster og tjenester både
ved domkirken og ved kirken i ærkebi-
spens fødesogn, Lindberg i Nørrehalland.
Hvor i domkirken, de enkelte gudstje-
nestelige handlinger skulle forrettes, af
hvem og hvorledes de skulle forløbe, er
særdeles indgående beskrevet; f.eks. gen-
gives de forskellige bønner, hvis ordlyd
faldt uden for de sædvanlige tekster, i
fuld udstrækning. En gennemlæsning af
fundatsen viser, at de celebrerende præ-
ster foruden Sanctuariets liturgiske tekster
også har haft såvel et missale som et bre-
viar ved hånden – det er derfor næppe
heller noget tilfælde, at Birger Gunner-
sen i disse år iværksatte en trykning af
disse: Missale Lundense blev trykt i Paris
1514 og Breviariet sammesteds i 1517.⁹

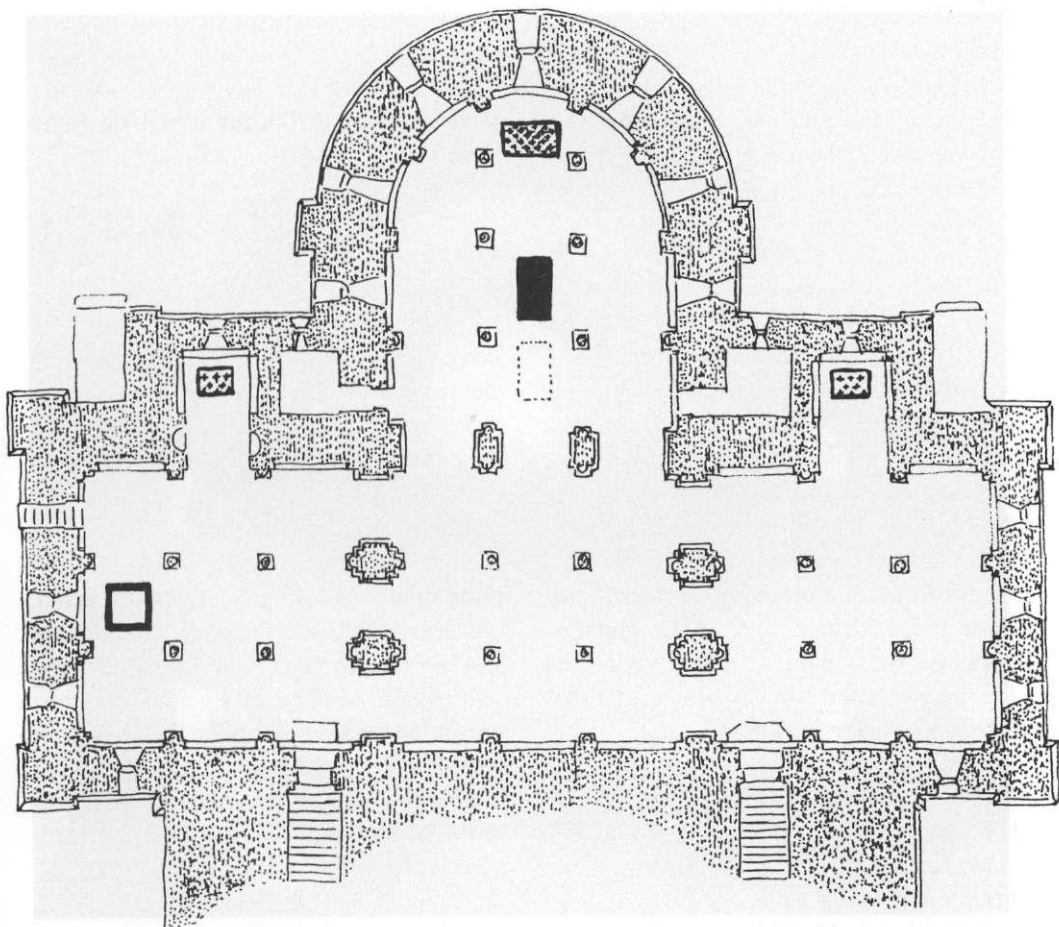
Gudstjenestekomplekset bestod dels af
en Mariamesse, Salve Sancta Parens, dels
af tidebønner og en vigilie til Marias ære.
Disse skulle varetages af to evige vikarer,
hjulpet af to degne og to kordrenge og
forrettes ved kryptens to sidealtre. Efter
afslutningen af natsangen med dens Ave
Maria skulle de to vikarer og deres med-
hjælpere samles omkring ærkebispens
grav og synge en antiphon med vers og
collect. Derefter skulle der læses en bøn,

og når denne var afsluttet, skulle tilhørerne
samt både Birger Gunnarsens og Sorøab-
beden Johannes Martini's grav stænkes
med vievand, hvorefter kapel og krypt
blev låst af.¹⁰

Sjælemesse med vigilie skulle læses af
den tredje evige vikar ved alteret i central-
kapellet. Efter messens afslutning skulle
en række collecter læses, hvorunder ærke-
bispens grav skulle stænkes med vie-
vand.¹¹ Foruden Mariatjenesterne og
sjælemessen, der dagligt blev holdt i
krypten, skulle alle domkirkens prælater
og kanniker hver søndag og på festdage
fra højkorat gå i procession ned i krypten
og samles omkring ærkebispens grav,
over hvilken der skulle afsynges en anti-
phon med vers og collect.¹² Og fire gange
om året, tirsdag og onsdag efter fjerde
søndag i fasten samt S. Lucias dag og
dagen efter denne, skulle alle domkir-
kens præster afholde en årtid ved Birgers
grav.¹³

Som nævnt blev gudstjenesterne af-
holdt til ære for Treenigheden, Jomfru
Maria, Laurentius og andre helgener,
men en gennemlæsning af fundatsens
liturgiske afsnit afslører, at der i nok så
høj grad har været en anden og mere nær-
værende hovedperson, nemlig Birger
Gunnarsen selv. Bønner for ærkebispens
sjæls frelse er tilbagevendende, og gen-
nem de forskellige processions fremtræ-
der hans grav som gudstjenesternes visu-
elle midtpunkt.

Sanctuariet har været karakteriseret
som den mest omfattende danske middel-
alderlige gudstjenestestiftelse, men end-
nu mangler der en dybtgående undersø-
gelse og dermed et forsøg på at placere
den i sin europæiske sammenhæng og at
afdække mulige inspirationskilder.¹⁴ Dele
af gudstjenestekomplekset var gennem
forpligtelserne over for Niels Olsen og

Plan over krypten i Lunds domkirke (øst opad). Altrene i hvert af de tre kapeller er angivet, ligesom Sorøabbeden Johannes Martinis grav i midtkapellet (med stipleet omkreds). Birger Gunnersens grav i midtkapellet og brønden i nord er markeret med fuldt optrukket streg. Tegning efter Rydbeck.

kong Hans allerede givet på forhånd, men derudover har det formodentlig stået Birger Gunnersen frit at søge impulser, hvor han ville. Det kan ikke udelukkes, at han kan have ladet sig inspirere af de messer og årtider som Christian den Første og dronning Dorothea lod indstifte ved Hellig tre Kongers kapel i Roskilde domkirke. Også dette er et ganske omfattende kompleks, som indeholder nogle af de samme elementer som Birgers gudstjenestestiftelse, og som Birger må have kendt.¹⁵

Hvorledes har da det rum, som de af Birger stiftede tjenester skulle fungere i, set ud? Domkirkens krypt, der var indviet til Johannes Døberen, er et stort rum, som strækker sig ind under hele kirkens østligste del – korsskæring, tværskib og højkor – og til hvilket der er adgang fra hver af kirkens sideskibe. Krypten er overhvalvet, og hvælvene bæres af piller og søjler, hvoraf to omklamres af de berømte og omdiskuterede figurer, jætten Finn, Samson, Jakin for at nævne nogle af de navne, de har fået tildelt.¹⁶ Mod øst

Lunds domkirkes krypt. Under vinduet ses brønden, udført af Adam van Düren 1513–14. Foto: LUHM.

afsluttes krypten af tre kapeller, et stort midtkapel – indviet til Jomfru Maria – flankeret af to mindre. Gulvet i krypten er idag næsten dækket af gravsten, men ved Birger Gunnersens død i 1519 har der foruden hans egen sarkofag kun været enkelte andre begravelser, og i de to sidekapeller, hvor kisterne for henholdsvis den udvalgte ærkebiskop, Torbern Bille (†1553), og biskop Peder Winstrup (†1679) står, har der været andre.¹⁷ Fra gudstjenestestiftelsens fundats ved vi, at midtkapellet har kunnet lukkes af med et

gitter, og C. G. Brunius beretter, at der på hans tid endnu var bevaret otte af de oprindelige korstole, der må have stået langs væggene.¹⁸

I kryptens nordende findes den brønd, hvis karme Adam van Düren færdiggjorde i 1513–14. De tre sider har figurreliefer og kortere indskrifter, mens den fjerde, der vender ind mod nordvæggen, kun er udsmykket med en længere indskrift. Alle indskrifter er udformede i en plat-tysk dialekt.

På den brøndkarm, der vender mod øst,

ses en (narre?) konge over for en borger og her findes dateringen 1513.¹⁹ På den side, der vender mod syd, ses en munk over for en kvinde og her læser man bl.a. »van Düren 1514«. På den vestlige brøndkarm ses den lænkede hus, der bider fåret i struben, og her har vi dateringen »Adam 1514«. På nordsiden findes følgende lange indskrift: »Skønt at love og lidet at give det gør at dårerne lever i glæde. Det har jeg altid erfaret, vogte sig enhver vel for at blive bundet, når han bundet er, byder Logica kun ét, det er vist. O, Logica, du er en sølsom gæst, hvad du får fat på, det holder du fast«. ²⁰

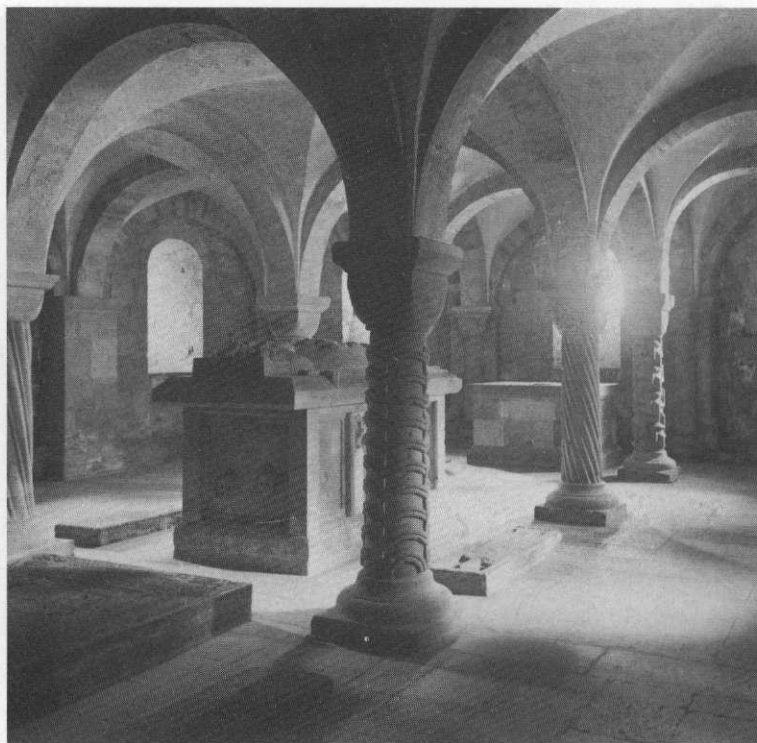
Disse relieffer og indskrifter er mindst lige så omdiskuterede som søjlefigurerne.²¹ Man er enige om, at der er tale om satire, og langt de fleste forskere stopper ved denne konstatering, men flere spørgsmål presser sig på. Hvem var ophavsmanden: Adam van Düren, der har signeret værket, hvis plattyske indskrifter stemmer overens med hans modersmål? Eller var det ærkebiskoppen? Og, hvis der overhovedet er tale om satire, hvem var den da rettet imod? Forskerne er generelt enige om, at Adam van Düren har været initiativtageren, og i konsekvens heraf at reliefferne udtrykker hans ideer, mens ærkebiskoppen blot har godkendt og sympatiseret.²²

Kunstneren som en fri og uafhængig skaber hører senere tider til; på dette tidspunkt – i 1500-tallets begyndelse – har han været opdragsgiverens lydige redskab. Uanset at indskrifterne på brønden er formuleret på Adams sprog, plattysk, og ikke på ærkebiskoppens skånsk-danske, kan der ikke være tvivl om, at ideen til udsmykningen er kommet fra Birger Gunnersen. At ærkebiskoppen skulle have overladt initiativet til en anden for så blot at godkende, hvad denne havde frem-

bragt, er uforeneligt med det billede, der specielt ved gennemlæsning af gudstjenestefundatsen fremstår af ham. Han er her yderst omhyggelig med selv de mindste detaljer, hvad enten det nu gælder gudstjenesternes udformning eller finansieringen af disse, og eksempelvis i forbindelse med afvandingskanalernes og brøndens vedligeholdelse giver han ganske præcise direktiver til kirkeværgerne.²³

Beklageligvis må det erkendes, at en tilbundsgående og tilfredsstillende tolkning af brøndens udsmykning endnu ikke kan tilvejebringes, men den skal helt sikkert søges i Birger Gunnersens person. At en forklaring bør søges her, angiver især nordsidens indskrift, der fremstår som et ekko af Birgers egne ord i fundatsen: »Skønt at love og lidet at give, det gør at dårerne lever i glæde. Det har jeg altid erfaret, vogte sig enhver vel for at blive bundet, når han bundet er, byder Logica kun ét, det er vist. O, Logica, du er en sølsom gæst, hvad du får fat på, det holder du fast«. Birger var den, der som ung lovede at læse Jomfru Marias tidebønner, og han var den, der svigtede sit løfte i en lang årrække. Med gudstjenestestiftelsen opfyldte han sit én gang afgivne løfte, og dette er, hvad indskriften i kort-hed udtrykker.

Men ikke blot sørgede Birger Gunnersen for, at krypten blev sat i ordentlig stand, også placeringen og udformningen af hans eget gravmæle blev nøje planlagt. Dominerende rummet står midt på gulvet i kryptens store centralkapel Birger Gunnersens sarkofag, udført af Adam van Düren. Selve »kisten«, der er et par meter lang og lidt over en meter i højden og i bredden, dækkes af en stor stenplade, der bærer ærkebiskoppens billede. Gravmælet har i tidens løb været udsat for ødelæggelser, der især er gået ud over ud-

Lunds Domkirkes krypt, midtkapellet indviet til Maria. Midt i billedet ses Birger Gunnersens sarkofag. Foto: LUHM.

skæringerne på siderne, således at det idag ikke er muligt fuldt ud at danne sig et indtryk hverken af udsmykningens udseende eller mulige symbolske indhold. Som monumentet fremstår idag, udviser det en blanding af ældre og samtidige træk. Ærkebiskoppen er vist iført fuldt skrud med hovedet hvilende på en pude og med fødderne, der vender mod alteret, støttende på en løve, der holder et våbenskjold. På hans højre side ligger korsstaven, symbolet på hans værdighed som Sveriges primas, og på hans venstre bispestaven. Elementer, der tidspunktet for tilblivelsen taget i betragtning, må karakteriseres som fortidige, kommer til syne i den baldakin over hans hoved, hvorpå man ser domkirkens »våben«, S. Laurentii rist.²⁴ Også løven, et vogter- og

magtsymbol, hører primært til blandt ældre tiders gravmæler.²⁵ Elementer, der er fælles med samtidige gravsten, er de tre kranier, symboliserende den materielle død, på den kortside af sarkofagen, der vender bort fra alteret.²⁶ På den modsatte kortside ses ærkebispens våben, lindetræet, kronet af en bispehue båret af en stikhjelm og med krydsslågt bispestav og primatkors.

Hvorvidt der er tale om et egentligt portræt af Birger Gunnersen, kan i høj grad diskuteres, men elementer af den realisme, der er typiske for tidens gravmæler, viser sig i skildringen af ham som afdød, hvilende og med lukkede øjne – som lå han på lit de parade.²⁷

Af den ødelagte udsmykning på sarkofagens langsider er der på den ene side

Birger Gunnersens sarkofag, dækpladen. Tegning af Magnus-Petersen. Foto: Nationalmuseet, København.

blot bevaret et våben for ærkebisen samt rester af noget grenværk, og på den anden foruden endnu et ærkebiskoppeligt våben en stor rose (Kristus-, Maria- eller Paradissymbol?).

Mens en stilistisk og ikonografisk placering af langsidernes udsmykning således er meget vanskelig, aner man, som også påpeget af Wrangel, en gryende renæssance i de to mandslinge, der puster til den ild, som flammer op bag baldakinens Laurentiusrist.²⁸ Springet fra disse til renæssancens putti er ikke særlig langt.

Birger Gunnersens sarkofag, kortsiden der vender mod alteret. Her ses Birger Gunnersens våben, et lindetræ, med stikhjelm kronet af bispehue foran krydsslagt bispestav og primatkors. Foto: LUHM.

Langs dækpladens skråkant løber en indskrift, der i oversættelse lyder: »Her hviler den ærværdigste herre, Birger af Nørrehalland, af Guds nåde ærkebiskop i Lund, Sveriges primas og det apostolske sædes legat, denne krypts istandsætter og grundlægger af de i denne påbegyndte Jomfru Marias tidebønner, som døde 1519 på lørdagen efter S. Annas fest».²⁹

Gravmælet dateres traditionelt til 1512, velsagtens fordi det flere steder i fundatsen oplyses, at præsterne skulle stå »processionaliter omkring vor grav». Strengt taget kan det ikke dateres mere præcist end til årene 1512–19. At monumentet er udført før Birger Gunnersens død, afslører indskriftens udformning, idet den sidste del – den der angiver dødsår og -dag – er en senere tilføjelse.³⁰ Fundatsens ord om præsterne, der skulle samles

omkring hans grav, fortæller kun, at gravens placering var valgt, ikke at gravmælet var færdigt, og netop indskriftens ord om Birger som grundlæggeren af de påbegyndte tidebønner til Marias ære kunne pege i retning af, at gravmælet først er blevet færdigt efter gudstjenestefundatsens udfærdigelse i april 1512.

Birger Gunnersens gravmæle er blevet betegnet som et pragtstykke, og flere forskere har fremhævet, at det er det eneste danske, middelalderlige gravmæle af tumbatypen, der har været rejst over en ikke-kongelig person.³¹ De gravmæler, der tænkes på, er Christoffer den Andens og dronning Eufemias i Sorø klosterkirke og Valdemar Atterdags samme-steds, samt dronning Margrethes gravmæle i Roskilde domkirke.³² Det er i denne sammenhæng værd at bemærke, at Birger Gunnersens gravmæle dels griber tilbage til en ældre type dels overgår samtidens kongelige monumenter, idet hverken Christian den Første og hans dronning eller kong Hans og dronning Christine fik tilsvarende monumenter rejst over sig.³³

Har Birger Gunnersens gravmæle således været usædvanligt i Danmark, er det i europæisk sammenhæng dog ikke helt så ualmindeligt. Tumbatypen er alment udbredt i England og findes også i Frankrig, f.eks. de kongelige begravelser i Saint-Denis og monumenterne over Avignon-paverne. Chr. Axel Jensen nævner ligheden med gravmæler over tyske gejstlige, og Jan Svanberg, der har eftersøgt forbillederne mere intensivt, mener, at disse er at finde blandt monumenterne over Kölns ærkebisper.³⁴

Denne påvisning af lighedstræk rykker dog ikke ved Lundemonumentets særegne karakter, og derfor rejser spørgsmålet om, hvorfor Birger Gunnersen valgte

denne type, sig helt naturligt. Ved at vælge tumbatypen, demonstrerede han, at han opfattede sig selv som ligeværdig med samfundets øverste.³⁵ Men ikke alene gravmælets udformning, også dets dominerende placering i kryptkapellet hæver det op i en klasse for sig, også set i en europæisk sammenhæng. Gravmælerne for Valdemar Atterdag og dronning Margrethe har oprindeligt indtaget samme iøjnefaldende position, Valdemars ved at være opstillet i munkekoret, vest for korsskæringen i Sorø og Margrethes i kannikekoret lige neden for trappen op til højkoret i Roskilde domkirke. Ellers skal man nok til Frankrig eller Østrig for at finde tilsvarende anlæg; de engelske kongebegravelser i Westminster Abbey indtager ikke en nær så prominent placering.

Selv om Birger Gunnersen i gudstjenestefundatsen anfører, at årsagen til istandsættelsen af krypten var ønsket om at skabe en passende ramme om Mariatjenesterne, kan der ikke være tvivl om at ønsket om at skabe et værdigt mausolæum over ham selv har været en vigtig drivkraft. Dette bliver helt tydeligt, når man inddrager gudstjenestiftelsens bestemmelser: bønnernes formulering, men ikke mindst processionerne taget i betragtning bevirker, at der fremstår et enestående kompleks, hvor grav, rum og gudstjeneste går op i en højere enhed og med ærkebisen som den absolutte hovedperson. At anvende ordet »teater« som karakteristik er nærliggende.

Fra hans tid som dronningens kansler er det næsten umuligt at danne sig et indtryk af Birger Gunnersens væsen og holdninger, men billedet skifter fra det øjeblik, han blev ærkebiskop.³⁶ Selv i et samfund som 1400-tallets Danmark, der inden for visse områder, blandt andet kirkens,

nok var mere mobilt, end vi er vant til at forestille os, har det krævet både begavelse og ambition at kunne foretage opstigningen fra degnesøn i Nørrehalland til embedet som ærkebiskop. At Birger Gunnersen var i besiddelse af begge dele vil ingen benægte, men dertil bør man føje en stærk bevidsthed om egen værdighed. Det var primært en *embedets værdighed*, omend det skal erkendes, at en personlig selvbevidsthed ind i mellem kommer op til overfladen, f.eks. i disputen med rigsmarsk Henrik Krummedige om lindetræet i det ærkebiskoppelige våben. Her tipper Birger Gunnersens selvfølelse over i ren arrogance.³⁷ At han har taget sit embedes værdighed yderst alvorligt ses tydeligst i klageskriftet fra 1501 mod Poul Laxmand – der havde drukket ham til i Fandens navn – og andre medlemmer af den skånske adel.³⁸ Politisk magt er en væsentlig forudsætning, hvis et forsøg på opretholdelse af en embedsværdighed ikke skal blive en tom gestus. Som rigsrådets førstemand havde Birger Gunnersen naturligvis politisk magt, men en side af politisk magt er økonomisk magt. De godsinddrivelser, som ærkebiskoppen iværksatte straks efter sin tiltrædelse, bør derfor nok ses under et dobbelte aspekt: dels en forbedring af kirkens økonomi, dels en styrkelse af hans egen position.

Den embedets værdighed som er krypt-komplekssets budskab modsvares således på andre områder af Birger Gunnersens virke. Enkeltelementerne – grav, rum, gudstjeneste – har han kunnet finde i Sorø og i Roskilde, og der er intet, som udelukker, at det er foregået på denne måde. Men muligheden for, at der har eksisteret et udenlandsk forbillede, er også til stede, og med de ovenfor anførte bemærkninger in mente, har der kun været

ét sted, der omkring år 1500 havde arkitektur, kunst og liturgi forenet til en standard, som en ærkebiskop ville anse for passende – og hvor det derfor vil være naturligt for os at søge idag – nemlig pavernes Rom.

I Peterskirkens skatkammer er idag opstillet den store dæklade fra pave Sixtus den Fjerdes gravmæle.³⁹ Pladen er af bronze, og ifølge en indskrift udført af den florentinske kunstner, Antonio Pollaiuolo, i 1493, ni år efter pavens død. Initiativet til gravmælets udførelse blev taget af Sixtus den Fjerdes nevø, den daværende kardinal Giuliano della Rovere, senere pave Julius den Anden.

På bronzepladens overside ses, i højt relief, en fremstilling af den afdøde pave liggende i fuldt ornat og med hovedet, hvorpå han bærer tiaraen, hvilende på to puder. I hvert af de fire hjørner er della Rovere-våbnet, et egetræ, afbildet, ved pavens hoved kronet af tiaraen med de korslagte nøgler, ved hans fødder af en kardinalshat, repræsenterende Giuliano. Under Sixtus' fødder findes et felt med en længere, lovprisende indskrift, og langs siderne og bag hans hoved ses relieffer af syv kvinder, hvoraf de seks sidder på en trone, repræsenterende dyderne, de fleste let genkendelige ved deres attributter. Hæderspladsen, ved pavens hoved, indtages af de tre teologiske dyder: Troen med kors og kalk og Håbet med foldede hænder. Kærligheden, der som den eneste ikke er vist tronende men derimod halvt liggende på jorden, holder et overflødighedshorn og er omgivet af nogle små børn. Kardinaldyderne fordeler sig således, at Klogskaben og Styrken er anbragt ved pavens højre side, under Troen, mens Mådeholdet og Retfærdigheden er placeret ved hans venstre. Retfærdighe-

Sixtus den Fjerdes gravmæle, oversiden. Foto: Alinari.

den holder et spejl og en slange, mens Styrken blot holder et scepter. Mådeholdet er i færd med at hælde vand fra en krukke, hun holder over skulderen, ned i en skål; Retfærdigheden holder et sværd og en jordklode.

På gravmælets skrå kanter ses en serie på ti Frie Kunster. Disse er i modsætning til dyderne ikke identificerede ved attributter, men derimod ved indskrifter. På pavens højre side ses fra oven Arithme-

tica, Astrologia og Dialectica, mens vi finder Geometria, Musica og Prospectiva på hans venstre. Rhetorica og Grammatica er anbragt ved hans fødder, mens pladsen bag hans hoved er indtaget af Philosophia og Teologia. Alle 10 er ledsaget af opslåede bøger, hvis indskrifter giver både nøglen til forståelsen af hver enkelt og også forklaringen på, hvorfor der ud over de sædvanlige syv Frie Kunster optræder tre – Philosophia, Teologia

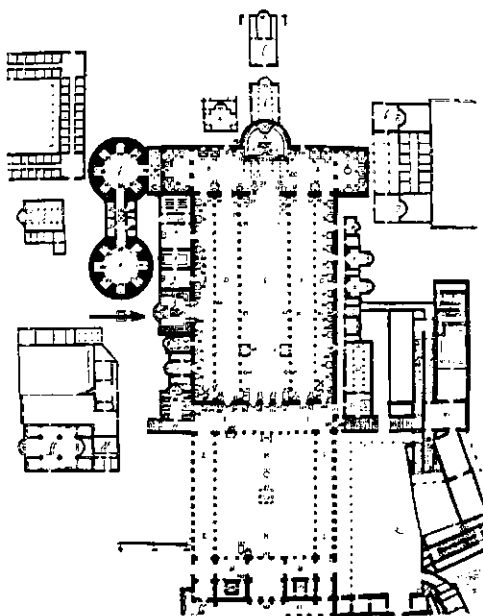
Sixtus den Fjerdes gravmæle, fotograferet mens det endnu var opstillet i Peterskirkens Cappella del Coro.
Foto: Alinari.

og Prospectiva – som normalt ikke findes i denne sammenhæng.

L. D. Ettlinger, der indgående har beskrevet og analyseret monumentet, påviser, at motivvalget, der reflekterer Sixtus den Fjerdes teologiske ståsted, placerer paven velforankret i senmiddelalderlig skolastisk tænkning, trods at forekomsten af De Frie Kunster kunne antyde et tilhørsforhold til samtidens klassisk inspirerede humanisme.⁴⁰

Bronzemonumentet, der som det fremgår af en tegning af Marten van Heemskerck, hvilede på en lav marmorplade, var opstillet i det af Sixtus den Fjerde opførte kapel for Peterskirkens præster, Cappella Sixti IV eller Cappella del Coro. Kapellet blev indviet i 1479 og nedrevet i 1606 ved opførelsen af den nuværende

Peterskirke.⁴¹ På Natale Bonifacio da Sebenicos kobberstik fra 1590, der viser grundplanen af såvel den oldkristne Petersbasilika som den nuværende kirke, så langt som man på det tidspunkt var nået med byggeriet, ses det, at Cappella del Coro var beliggende næsten midt på søndre sideskibs langside (Peterskirken er »omvendt» orienteret, med hovedindgangen i øst og hovedalteret i vest). I den syd-nordgående midtakse, der dannedes af indgangen til kapellet og ydervæggens apside, var alteret placeret, og lige foran dette stod Sixtus den Fjerdes gravmæle. Det er tydeligt markeret på Bonifacio da Sebenicos kobberstik, af hvilket det også fremgår, at der langs vest-, nord- og østvæggene har stået korstole. Fra året for kapellets nedrivning i 1606 er der be-

Grundplan over den oldkristne Petersbasilika (vest opad). Cappella del Coro (eller Cappella Sixti IV) er det store kapel omtrent midt på søndre sideskib. Sixtus den Fjerdes grav ses midt i kapellet. Efter Natale Bonifacio da Sebenicos stik fra 1590.

varet en beskrivelse, forfattet af Giacomo Grimaldi.⁴² I sin beskrivelse beretter han, at der i kapellets apsis fandtes et billede af Maria med barnet, med Peter der fører Sixtus IV frem for Maria på den ene side og Paulus på den anden. Yderst stod de to franciscanerhelgener, Frans af Assisi og Antonius af Padova. (Sixtus den Fjerde var før sit valg til pave ordensgeneral for Franciscanerne.) Alterbaldakinen blev båret af to senantikke porfyrsøjler med relieffer af to kejsere, der omfavner hinanden, og over indgangen til kapellet sås della Rovere-våbnet, ledsaget af indskriften SIXTUS IIII PONT MAX. della Rovere-våbnet fandtes desuden indlagt i kapellets marmorgulv. Midt på dette og hævet over det stod Sixtus' gravmæle, som »Julius den Anden, hans nevø, med

stor fromhed og af egen bekostning, da han var kardinal, drog omsorg for at florentineren Antonio Pollaiuolo udførte».⁴³

Som det fremgår af Grimaldis beskrivelse, der suppleres dels af van Heemskercks tegning dels af Bonifacio da Sebenicos grundplan, var Sixtus den Fjerdes gravmæle et fritstående monument, og på dette punkt adskiller det sig fra de samtidige italienske gravmæler. Bortset fra den store bronzeplade, der var lagt i Laterankirkens gulv over Martin den Femte, var størstedelen af monumenterne over paver og kardinaler opbygget og placeret ved en væg, som f.eks. gravmælerne over Pius den Anden, nu i S. Andrea della Valle, og kardinal Roverella i S. Clemente.⁴⁴

Også på et andet punkt adskilte Sixtus den Fjerde sig fra sine samtidige. Langt de fleste pave- og kardinalsmonumenter blev opstillet i allerede eksisterende kirker og kapeller, men som det fremgår af samtidige bemærkninger, havde Sixtus ladet Cappella del Choro opføre som gravkapel for sig selv, og skønt selve gravmælet først blev færdigt flere år efter hans død, havde paven inden sin død udpeget stedet for gravens placering.⁴⁵

I sin analyse af gravmælet og dets placering i Cappella del Choro fremhæver Ettlinger det usædvanlige i, at en gejstlig – eller rette to gejstlige, idet Giuliano della Rovere til fulde opfyldte sin onkels intensioner – valgte en sådan type, der dels afveg fra de sædvanlige gejstlige gravmæler, dels havde været forbeholdt fyrstelige personer. Han konkluderer derfor, at Sixtus betragtede sig selv og af omverdenen ønskede at blive betragtet »as much a prince of this world as a prince of the church».⁴⁶

Julius den Anden delte onklens opfat-

Miniature i kardinal Domenico della Roveres pontifikale, dateret før 1502, nu i Pierpont Morgan Library, New York, Ms 306. Billedet viser en messe i det øjeblik, hvor celebranten, Domenico selv, løfter hostien. Paven, der knæler neden for alteret, er Sixtus den Fjerde, og blandt kardinalerne i baggrunden ses endnu en nevø, Giuliano della Rovere (senere Julius den Anden). Fr. Hartt antager at denne messe finder sted i Peterskirken, og det er derfor nærliggende at foreslå at det foregår i Cappella del Choro. Specielt forekomsten af baldakinen over alteret taler for denne antagelses riktighed, og i så fald knæler Sixtus på det sted, hvor hans gravmæle senere skulle blive placeret. Teksten under billedet »Te igitur clementissime pater . . . » udgør indledningsordene til messens Canon. Foto efter Fr. Hartt, *Lignum Vitae in medio Paradisi. The Stanza d'Elidoro and the Sistene Ceiling. The Art Bulletin*, 1950.

telse af pavens rolle og havde med Michelangelo som kunstneren planer om et endnu mere storslået gravmæle for sig selv – ligeledes af den fritstående type –

men som bekendt kuldsejlede disse planer,⁴⁷ og de efterfølgende paver vendte tilbage til vægmonumentet. Gravmælet for Ferdinand og Isabella af Spanien, ud-

Pave Sixtus den Fjerdes våben, della Rovere familiens egetræ, kronet af tiara og krydslagte nøgler. Palazzo della Cancelleria, Rom. Foto: Louise Lillie.

Birger Gunnersens segl. Nederst hans våben, som Henrik Krummedige ville forbyde. Foto: LUHM.

ført af den florentinske kunster Domenico Fancelli i årene mellem 1514 og 1517, er dog tydeligt skabt med Pollaiuolos monument som forbillede, ligesom også opstillingen i Capilla Real i domkirken i Granada kan minde om opstillingen af Sixtus den Fjerdes monument.⁴⁸

Derudover synes der i forskningen ikke at have været peget på andre »kopier« – men her kommer ærkebiskop Birger Gunnersens gravkapel i Lunds domkirke ind i billedet.

Forskelle i de to anlæg eksisterer naturligvis, mest iøjnefaldende i den forskel, der findes imellem en nordeuropæisk og en sydeuropæisk kunstnerisk og ikonografisk tradition. Men der eksisterer også lighedstræk, og de er så særprægede, at det ikke kan bero på en tilfældighed.

I Rom lader Sixtus opføre et kapel som mausolæum over sig selv, i Lund lader Birger Gunnersen krypten renovere, så den kunne blive en værdig ramme omkring hans egen grav. Begge vælger det

fritstående monument og bryder derved hver for sig bort fra de traditioner for gejstlige gravmæler, der var herskende i de respektive lande. Begge placerer gravmælerne på en yderst dominerende plads i kapellerne og samler derved al opmærksomhed om disse – pave og ærkebiskop bliver hovedpersonerne. I Cappella del Choro understreges Sixtus' »tilstedeværelse« yderligere ved at hans våben findes overalt, på graven, i gulvet, på vægge og i loft. Birger Gunnersen var lidt mere beskeden på dette punkt, til gengæld kan man af Sanctuariet se, hvorledes kryptens gudstjenester i ord og handling koncentreredes omkring hans person. Hvorvidt det samme har været tilfældet i Sixtus' kapel, kan endnu ikke afgøres. Ettlinger omtaler ingen gudstjenestetiftelse, men man kan næsten ikke forestille sig, at ikke også Sixtus gennem gudstjenestelige handlinger har dirigeret opmærksomheden hen imod sig selv.

Sixtus den Fjerdes kapel blev berømt i samtiden, og skønt det ikke i Rom

fik nogle direkte efterfølgere, blev Sixtus' virke inden for kunst og arkitektur en inspirationskilde for den romerske gejstlighed.⁴⁹ Birger Gunnarsen kan ikke selv have set hverken Cappella del Choro eller nogle af de romerske kirker og kapeller der blev opført i årene under og efter Sixtus den Fjerdes regeringstid, men der kan næppe herske tvivl om, at rygterne om den romerske byggeaktivitet også nåede Danmark omend det ikke synes at have sat sig nogle spor i det overleverede, danske kildemateriale.⁵⁰ Forbindelserne mellem Rom og Danmark var i årtierne omkring år 1500 så tætte, at der er ganske stor sandsynlighed for, at Birger Gunnarsen med den placering han indtog, både som dronning Dorotheas kansler og senere som ærkebiskop, har fået beskrevet Sixtus' kapel af én, der havde set det.⁵¹

Når Birger Gunnarsen valgte Sixtus den Fjerdes gravkapel som forbillede for sit eget, må det skyldes, at han hos paven har fundet det samme grundlæggende syn på embedet betydning og værdighed, og kapellernes udformning udtrykker, i helhed og i detalje, denne fælles idé: kirkerens fyrster var de verdslige fyrsters ligemænd.

Noter

¹ Rydbeck, s. 214. En oversigt over Adam van Dürrens virke findes i Jan Svanberg, 1976, 1.

² Om Birger Gunnarsens liv, se Thelma Jexlev og Henry Bruun.

³ Sanctuarium Birgerianum er publiceret af P. F. Suhm, Samlinger til den danske Historie, Bind 1, 3, København 1779, s. 1–89. Der vil i det følgende blive henvist til denne udgave. De relevante købs-, donations- og mageskiftedokumenter er udgivet i Lunds ärkestifts urkundsbok (LÄU), Bind V og VI.

⁴ Sanctuariet, s. 28.

⁵ LÄU, Bind VI, nr. CCXVII og CDXXXII.

⁶ Det er muligt, at gudstjenesten har været i gang i krypten så tidligt som i 1499, idet det anføres i Niels Olsens donation fra juni dette år, at læsningen

af Marias tidebønner kan forlægges hertil, hvis det passer bedst. I ÄU, Bind V, nr. CDXXXIX. Gudstjenesten kan med sikkerhed påvises som værende i gang i krypten i 1508: »Vor Frues tider, som synges i krypten», LÄU, Bind VI, nr. CCI.XXXIX.

⁷ Sanctuariet, s. 28 og 16.

⁸ Weibull, s. 277.

⁹ Lauritz Nielsen, nr. 27 og nr. 181.

¹⁰ Sanctuariet, s. 16–19, 58–63.

¹¹ Ibid., s. 44–48.

¹² Ibid., s. 56.

¹³ Ibid., s. 50–56.

¹⁴ Weibull, s. 276, Ingvar Andersson, s. 431.

¹⁵ Stiftelsesdokumentet for Hellig tre Kongers kapel i Roskilde domkirke er trykt i Diplomatarium Christianni Primi, nr. 122. Birger Gunnarsen frekventerede som ung domskolen i Roskilde og var fra slutningen af 1480'erne og frem til sit valg som ærkebiskop, ærkedegne i Roskilde. Henry Bruun, s. 13–14.

¹⁶ Om diskussionen omkring søjlefigurerne i krypten, se eksempelvis Frans Carlsson, kap. 9.

¹⁷ Sanctuariet omtaler, s. 61, at Sorøabbeden Johannes Martini's grav befandt sig lige bag Birgers egen, dér hvor idag Jens Brostrups gravsten ligger.

¹⁸ Sanctuariet, s. 61 og 63; Rydbeck, s. 218.

¹⁹ Indskriftene findes i originalversionerne gengivet flere steder, bl.a. hos Rydbeck, s. 219–21 og Chr. Axel Jensen, Bind 1, s. 55–56.

²⁰ Her gengivet i sin danske oversættelse efter Chr. Axel Jensen, Bind 1, s. 56.

²¹ Rydbeck, s. 219–21; Beckett, s. 190–91; Chr. Axel Jensen, Bind 1, s. 55–56; Lassen, s. 302–03; Svanberg (1976, 1), s. 134 og (1976, 2), s. 24–25.

²² Jan Svanberg (1976, 2), s. 24–25, mener at der er tale om en direkte standssatire, rettet mod alle samfundets besiddende klasser: konger, borgere, adel og kirke. Sympatien skulle ligge hos samfundets undertrykte. En vis form for standssatire kan naturligvis udlæses af reliefferne, men det har næppe været deres primære intension. Og en særlig udtalt sympati for bønderne er det ikke muligt at spore hos Birger Gunnarsen i andre sammenhænge.

²³ Om kanalernes og brøndens vedligeholdelse, se Sanctuariet, s. 66–67.

²⁴ Henriette s'Jacob, s. 231. På sin vis kan man sige, at monumentet er i splid med sig selv, idet nogle af elementerne antyder, at dækpladen skulle ses liggende, andre at den skulle ses stående. Til de sidstnævnte hører bl.a. baldakinen, og måske også det forhold, at bagsiden af Birger Gunnarsens bispehue samt puden, hvorpå hans hoved hviler kun er groft tilhugne.

- ²⁵ s'Jacob, s. 230.
- ²⁶ Ibid., s. 235.
- ²⁷ Ibid., s. 231.
- ²⁸ Wrangel, s. 50.
- ²⁹ Gravmælets latinske indskrift er gengivet hos Chr. Axel Jensen, Bind 2, s. 172.
- ³⁰ Ibid., s. 172.
- ³¹ Beckett, s. 189–90; Chr. Axel Jensen, Bind 1, s. 58; Erik Lassen, s. 306.
- ³² Christoffer den Andens og dronning Eufemias samt Valdemar Atterdags gravmæler er beskrevet i Danmarks Kirker, Sorø amt, s. 78–84; dronning Margrethes i Danmarks Kirker, Københavns amt, s. 1701, 1796–1829.
- ³³ Om Christian den Førstes og dronning Dorotheas begravelse, se Danmarks Kirker, Københavns amt, s. 1832–35. Kong Hans' og dronning Christines gravsten, se Chr. Axel Jensen, Bind 2, nr. 127.
- ³⁴ Chr. Axel Jensen, Bind 1, s. 58; Jan Svanberg (1976, 1), s. 130.
- ³⁵ Også i detaljen kommer følelsen af ligeværd med samfundets øverste til udtryk. Våbnet, der sidder på den kortsiden, som vender mod alteret, er forsynet med en stikhjelm, der bærer en bispehue. Den uadelige ærkebiskop har ladet sit våben gengive på samme måde, som adelige ville gøre det. Per Ingesman, s. 296–98.
- ³⁶ Thelma Jexlev, s. 391, synes at se et holdningsskift hos Birger Gunnersen, men dette behøver ikke at have været tilfældet, hvis man hos Birger forudsætter en meget veludviklet fornemmelse for de pligter og rettigheder, der fulgte med et givet embede – og der var uendelig stor forskel på at være dronningens kansler og ærkebiskop i Lund.
- ³⁷ Henrik Krummedige havde anklaget ærkebiskoppen for at have »stjålet» hans våben – ligeledes et lindetræ. Birger besvarede anklagen ved at fremlægge en dybtgående tolkning af sit eget våben, og afslører sig herved som et sandt barn af senmiddelalderens symboltænkning. Efter sin redegørelse opfordrer Birger rigsmarsken til at komme med en tilsvarende tolkning af dennes våben. Anekdoten optræder første gang hos Mogens Madsen, s. 221–25, og genfindes i dansk oversættelse hos Arild Huitfeldt, ark Z iv–Aa j.
- ³⁸ Klageskriftet er trykt i LÄU, Bind VI, nr. XXXIX. Om baggrunden og omstændighederne for klageskriftets fremkomst, se Henry Bruun, kap. 4.
- ³⁹ Bronzepladen har siden sin tilblivelse ført en temmelig omskiftelig tilværelse, en tid lang i det nuværende Cappella del Coro, senere i krypten indtil den i 1970'erne blev flyttet op i skatkammeret.
- ⁴⁰ Ettlinger, s. 264–65.
- ⁴¹ Ved indvielsen udsendte Sixtus den Fjerde en bulle, hvorved der bl.a. blev tildelt aflad ved besøg i kapellet. Bullarium Franciscanum, Vol. III, nr. 1264.
- ⁴² G. Grimaldi, s. 162. Det relevante afsnit er gengivet hos Ettlinger, appendix III.
- ⁴³ Grimaldi, Op.cit.
- ⁴⁴ Panofsky, s. 77.
- ⁴⁵ Johs. Burckhardt, Liber Notarum. RIS, XXXII, 1, s. 16.
- ⁴⁶ Ettlinger, s. 271.
- ⁴⁷ Se eksempelvis Howard Hibbard, s. 85–92.
- ⁴⁸ s'Jacob, s. 39 samt Juan Bassegoda Nonell, s. 533 og 556.
- ⁴⁹ Pastor, Bind 2, s. 674–87.
- ⁵⁰ Johs. Lindbæk anfører, s. 109, at Birger Gunnersen var i Rom ved årsskiftet 1500–01, men denne påstand er overbevisende imødegået af Henry Bruun, s. 61–62. Det er ikke muligt at følge Birger Gunnersens bevægelser nøjere førend han vælges til ærkebiskop i 1497, men havde han været i Rom inden da, ville man nok forvente, at det havde sat sig spor i gudstjenestefundatsen, hvor næsten alle andre, han på et eller andet tidspunkt havde været i berøring med, nævnes.
- ⁵¹ Dronning Dorothea var selv i Rom 1488, og på det tidspunkt, hvor Sixtus' gravmæle blev opstillet, opholdt Birgers senere »kolleger» Lage Urne og Jens Andersen Beldenak sig begge i Rom. Lindbæk, s. 196.

Kildeudgaver

- Bullarium Franciscanum, Vol. III, ed. Joseph M. Pou y Marti, Quaracchi 1949.
- Johannes Burckhardt, Liber Notarum. Rerum Italicarum Scriptorum (RIS), Vol. XXXII, 1–2, ed. E. Celani. Citta di Castello 1910/1942.
- Diplomatarium Christianni Primi. Udg. C. F. Wegener, København 1856.
- Giacomo Grimaldi, Descrizione della Basilica Antica di S. Pietro in Vaticano. Ed. Reto Niggli, Citta del Vaticano 1972.
- Lunds ärkestifts urkundsbok (LÄU), Bind V og VI. Udg. Lauritz Weibull, Lund 1931/1939.
- Sanctuarium Birgerianum (Sanctuariet). Udg. P. F. Suhm. Samlinger til den danske Historie, Bind I, 3, København 1779, s. 1–89.

Litteratur

- Ingvar Andersson, *Skånes Historia. Senmedeltiden*. Stockholm 1974.
- Francis Beckett, *Danmarks Kunst, Bind 2*. København 1926.
- Henry Bruun, Poul Laxmand og Birger Gunnarsen. København (1959) 1975.
- Frans Carlsson, *The Iconology of Tectonics in Romanesque Art*. Hässleholm 1976.
- Danmarks Kirker, Københavns amt, Bind III og IV. København 1951.
- Danmarks Kirker, Sorø amt, Bind I. København 1936.
- L. D. Ettlinger, Pollaiuolo's Tomb of Pope Sixtus IV. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. 16. London 1953, s. 239-74.
- Howard Hibbard, *Michelangelo*. Pelican Books 1978.
- Arild Huitfeldt, *Den geistlige Histori offuer alt Danmarckis Rige*. København (1604) 1978.
- Per Ingesman, *Religiøs symbolik og sociale ambitioner. Den højere gejstligheds segl i dansk middelalder*. *Heraldisk Tidsskrift*, Bind 6, nr. 56. København 1987, s. 283-300.
- Henriette s'Jacob, *Idealism and Realism. A Study of Sepulchral Symbolism*. Leiden 1954.
- Chr. Axel Jensen, *Danske Adelige Gravsten*, Bind 1-2. København 1951/1953.
- Thelma Jexlev, Birger Gunnarsen. *Dansk Biografisk Leksikon*, Bind 5. København 1980.
- Erik Lassen, *Dansk Kunsthistorie, Bind 1. Fra runesten til altertavle ca. 900-1500*. København 1972.
- Johs. Lindbæk, *Pavernes forhold til Danmark under Kongerne Kristiern I og Hans*. København 1907.
- Mogens Madsen, *Episcoporum ecclesiae Lundensis*. Udg. Thomas Bartholin. København 1710.
- Lauritz Nielsen, *Dansk Bibliografi 1482-1550*. København 1919.
- Juan Bassegoda Nonell, *Granada, cattedrale. Tesori d'arte cristiana, vol. IV. Bologna* 1967, s. 533-60.
- Ewin Panofsky, *Tomb Sculpture*. London 1964.
- Ludwig, Freiherr von Pastor, *Geschichte der Päpste*, Band II. Freiburg im Breisgau 1904.
- Otto Rydbeck, *Lunds Domkyrkas Byggnadshistoria*. Lund 1923.
- Jan Svanberg, Adam van Dören. *A German Stone Mason in Scandinavia in the Early Sixteenth Century*. Hafnia 1976, s. 125-39 (Svanberg 1976, 1).
- Jan Svanberg, Adam van Dörens brunnskar - en ståndsatir i sten. *Meddelanden från Arkivet för folkets historia*. 4. årgång, nr. 1 1976, s. 19-26 (Svanberg 1976, 2).
- Lauritz Weibull, *Ärkebiskop Birgers gudstjenststiftelse i kryptkyrkan i Lund*. *Historisk Tidsskrift för Skåneland*, Band 2. Lund 1904-08, s. 273-93.
- Ewert Wrangel, *Konstverk i Lunds domkyrka*. Lund 1923.

Söderlen – Västerlen – Österlen – relativa begrepp i Skåne

Av Göran Hallberg

Dialekt- och ortnamnsarkivet, Lund

Begreppet Österlen ingår numera i det allmänna medvetandet, även norrut i landet. Men hur gammalt är det? Och hur förhåller det sig till de besläktade begreppen Söderlen och Västerlen?

Vilken sann skåning har inte sin bestämda uppfattning om t.ex. *Österlens* läge och gränser? Det är bara det att man sällan träffar två skåningar som är överens.

Varje år dyker trätan upp, särskilt när det är dags för marknaderna i Kivik, Sjöbo eller Tomelilla, eller över huvud taget när turistströmmarna ökar och sommartorkan tilltar i dagspressen. I radio, tidningar och lokalpatriotiska trycksaker ordas om »det riktiga Österlen», om vilka som gärna vill – men inte borde få räkna sig som österleningar, om att gränsdragningsbeslut och varumärkesskydd minnsann nu vore på tiden.

Ofta och med orätt påstås att ordet *Österlen* myntades av österlenskalden Theodor Tufvesson och att han då byggde på en äldre benämning, *Österleden*, om landsvägen österut från Ystad.

Låt oss se litet på *Österlen* och några av de besläktade namnen, som alla skåningar känner till, men som få egentligen kommer till rätta med.

Att *Österlen* – med huvudtrycket på *-len* – avser en del av Sydöstkåne är uppenbart, men var går gränsen? Är ortnamnet *Österlen* en litterär produkt eller är det en

genuint folklig benämning med gamla anor?

Den som mig veterligen först gav det geografiska begreppet *Österlen* spridning i tryck var Nicolovius (pseudonym för Nils Lovén, 1796–1858) i boken *Folkli-*

Nils Lovén, alias Nicolovius. Litografiskt porträtt fr. omkr. 1850. LUB:s porträttarkiv.

wet i Skytts härad i Skåne wid början af detta århundrade, Lund 1847. Däri avsåg han med »Österleden», trakten kring Ystad» (s. 10).

Prosten Johan Ernst Rietz (1815–68) säger om *Öster-le(d)en* i Ordbok öfwer svenska allmoge-språket, Lund 1867 (spalt 855a), att beteckningen avser »östra sidan, östra hållet; så kallas trakten bortåt Ystad af dem, som bo i Oxie och Skytts härad». Redan hos Nicolovius och Rietz konstaterar vi uttryckets användning som geografiskt områdesbegrepp.

Rietz noterar vidare från Oxie och Skytts härader, att en *Öster-länning* är »en som bor på *österleen*». Av en lång rad dialektuppteckningar i Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund (DAL) framgår att huvudtrycket i invånarbeteckningen *österlening* ligger på efterleden, *-léning*, som har kort vokal, därav den förr ofta an-

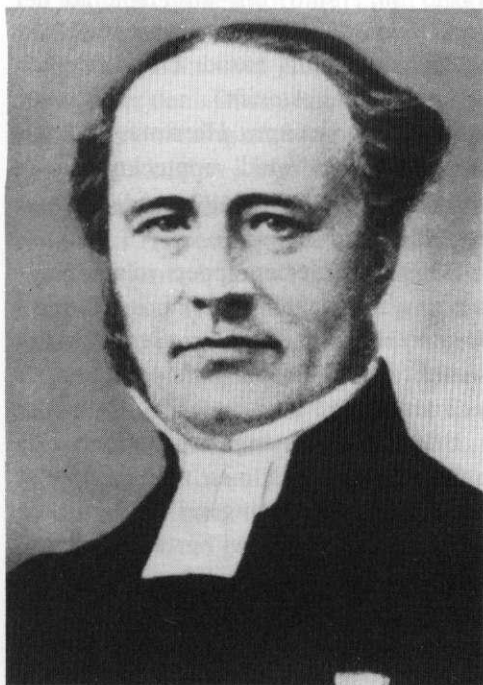

Nils Bruzelius. Foto omkr. 1875. LUB:s porträttarkiv.

vända skriftformen *-länning*, som om efterleden vore bildad till ordet *-land*. (Jfr *Småland* : *smålänning*.) Enligt DALs uppteckningar var *östergåssing* tidigare ett vanligt alternativ till invånarbeteckningen *österlening*.

Rektorn vid Ystads läroverk Nils Bruzelius (1826–95) skriver inledningsvis i boken Allmogelifvet i Ingelstads härad i Skåne under slutet af förra och början af detta århundrade, Malmö 1876, att Ingelstads härad sedan urminnes tid »af de wester om Ystad belägna häradsboarne kallats »Österlen» (Österleden)». Befolkningen, »Österleningarne», sågs över axeln av »Westerleningarne», som menade sig vara mera upplysta.

Senare har andra författare och kulturskribenter fortsatt, bland dem Henrik Wranér (1853–1908) och Theodor Tufvesson (1884–1947), följda av t.ex. Ingemar Ingers (se artikel i SvD 20/8 1958) och Inge Löfström. Löfströms utredning i boken Detta är Österlen, Lund 1978,

Johan Ernst Rietz. Foto omkr. 1860. LUB:s porträttarkiv.

Theodor Tufvesson. Foto omkr. 1935. Österlens museums bildarkiv, Simrishamn.

s. 9–12, är en förtjänstfull inledning både till boken och till ett vidare studium av själva begreppet *Österlen*.

Österlen bör inte ses isolerat. Det kräver hänsyn till grannen *Västerlen*, båda i sin tur till begreppet *Söderlen*.

Redan 1867 noterar Rietz i spalt 832b, under uppslagsordet *Väster-lēn*, att benämningen avsåg »slätten söder och sydväst om Malmö». Han jämför med *Österlen* och säger vidare, att en *Vester-länning* är »en som bor der», dvs. söder och sydväst om Malmö.

Bruzelius talar 1876 s. 62 om »på westerlen», liksom Wranér hösten samma år i Skånska landsmålsföreningens handlingar: »på Westerlén = trakten kring Ystad (säges i Jerrestads härad)».

Söderlen har Rietz noterat från Oxie härad under uppslagsordet *Synner-le'n*

(spalt 696b), som avser »sydligaste delen af Skåne». »En som der bor» kallas *Synner-länning*. – Även den invånarbeteckningen är folkligt förankrad och väl styrkt i DALs samlingar. I Skånska Folkminnen 1928 (tryckt Lund 1929) finns på s. 51 en dialektdikt från ca 1898, skriven på Baramål av Skånska landsmålsföreningens flitige upptecknare Per Larsson, vari *Söderlen* omtalas som ett geografiskt begrepp: »Ja kom dranes nårrad ifrå synjerlén» (= 'Jag kom dragandes norrut ifrån Söderlen').

Av dialektuppteckningarna i DAL framgår, att sannolikt Nicolovius och säkert Bruzelius och Wranér med efterföljare bygger på ett stabilt och genuint namnbruk i muntlig tradition. Bruket är troligen avsevärt äldre än vad den tryckta 1800-talstopografikan ger vid handen.

Per Larsson upptecknar 1898 i Nöbbelövs socken, Ljunits härad, en dryg mil väster om Ystad, om *Västerlen*, att det avser »den del af Skåne som är belägen väster om Ljunits härad. Den öster om liggande kallas *østorlén*».

I Bromma socken, Herrestads härad, strax norr om Ystad, upptecknade han 1901, att *Västerlen* avsåg området »väster om Härrestads härad».

Belysande för begreppets relativitet är t.ex. en uppteckning 1947 från Skurup i Vemmenhögs härad. Däri sägs att aldrig så litet de kom »po ýstár», så »va de ýstárlén».

Bruzelius och många med honom drog gränsen vid Ystad, men mer än hundra års dialektuppteckningar i DAL socken för socken visar, att vi har att göra med ett mycket svävande begrepp.

»Den enda korrekta geografiska avgränsningen är denna: *Västerlen* och *Österlen* är den del av Sydskåne, som är belägen väster respektive öster om uppgifts-

lämnarens hemort!» Så skrev jag i en artikelserie i SDS sommaren 1980 om skänkt ortnamnsskick («Var ligger ditt Österlen?» SDS 20/6 1980). En förnyad genomgång av dialektsamlingarna bekräftar påståendet.

Materialet visar nämligen att *Västerlen* kan avse området: väst Herrestads härad, väst Ystad, väst Ljunits härad, väst Vemmenhögs härad, ja t.o.m. väst Trelleborg, beroende på vem sagesmannen är. En man österifrån, som hade deltagit i betkampanjen vid Lund, sade sig ha varit »enna ude po Vestorlén å tad opp bedor». För honom låg Lund på *Västerlen*.

En färsing uttrycker välståndet i området mellan Malmö och Lund så här: »Vi ska te Vestorlén, fårr där bär [= blir] två brö te en.»

Omvänt kan *Österlen* vara området: öst Trelleborg, öst Skytts, öst Vemmenhögs, öst Ljunits eller öst Herrestads härad, därmed också öst Ystad.

I Bromma socken norr om Ystad pekar man österut och säger: »där henne po Östorlén». I S:t Olof långt uppe i Albo härad heter det: »Ditta e här po Östorlén».

I trängre mening omfattar *Österlen* endast sydsocknarna i Ingelstads och Järrestads härader, således inte ens hela häraderna. I Herrestads härad i väster och i nordsocknarna heter det om dessa sydöstkåningar, att »di folken e komna frå Östorlén».

Var kan vi då söka vårt *Söderlen*? I Oxie härad och i Malmö stad är det slätten i söder, dvs. detsamma som *Söderslätt*. I Bara härad är det allt, som ligger söder om häradet, men i Torna härad ligger också Bara härad på *Söderlen*!

Söderlen är alltså lika obeständigt som systrarna i väster och öster. Ofta är det synonymt med *Söderslätt*, som inte enbart avser slätten utan även backlandskapet bortåt Sturup och än mera.

Vi tvingas att dra in *Söderslätt*, *Västerslätt* och *Österslätt* i diskussionen.

Linné nämner i sin Skånska resa 1749 *Stora-slätten* och *Wästra-slätten* med underavdelningarna *Lunna-slätten* och *Malmöslätt*, *Ler-slätten* och *Sand-slätten*, allt om hela eller delar av *Söderslätt* i vid mening. Men Linné återger knappast ett gängse skänkt namnbruk.

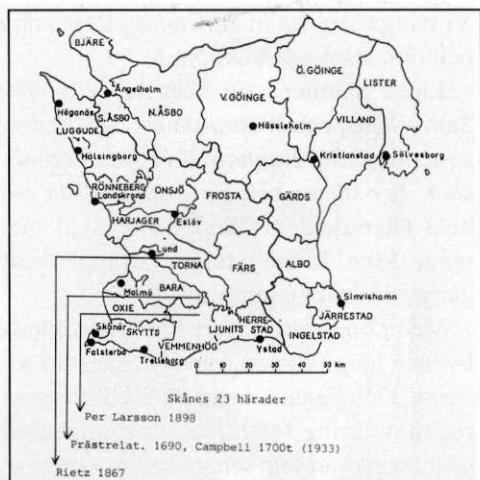
Med *Östra-slätten* avser Linné den öppna bygden längs kusten från Kristianstad söderut. Den benämningen är faktiskt styrkt redan omkring 1680, men med uppenbar syftning på vad som senare kallats *Österlen*.

Det är snapphanejägaren Sven banketröja (Sven Erlandsson), som ca 1680 i sin Promemoria om Snaphanerne, tryckt i Tomelilla hembygds-krets årsbok 1978 efter en relation från 1754, berättar om att han hämtat proviant på »öster slätt».

Ett första nedslag av det gamla namnet *Söderslätt* har vi redan 1690 i prästrelationerna från Bara härad. Här nämns *Syndre-slätten* och *Söndreslätt* om socknarna kring godset Torup söder om Lund (John Tuneld, Prästrelationerna från Skåne av år 1667 och 1690, Lund 1960, s. 72).

För Rietz 1867 är *Söderslätt* (*Sönnerslätt* spalt 696b) »slättlandet mellan Lund och Trelleborg».

Söderslätt och *Västerslätt* har följaktligen ibland kunnat användas som alternativa benämningar på *Söderlen* och *Västerlen*. I en uppsats om Vångalaget i Skåne (Skånes hembygdsförbunds årsskrift 1933, s. 11 ff.) skriver Åke Campbell s. 15 om *Västerslätt* såsom *Söderslätt* inklusive *Lund-Landskronaslätten* i motsats till *Österslätt*. (Av texten framgår att *Österlen*.) Han skildrar förhållanden på 1600- och 1700-talen. På s. 18 återkommer *Lund-Landskronaslätten* visavi *Österslätt*. På

Häradscharta över Skåne med markering av gränserna för begreppen *Söderlen* och *Söderslätt* enligt de i texten nämnda källorna.

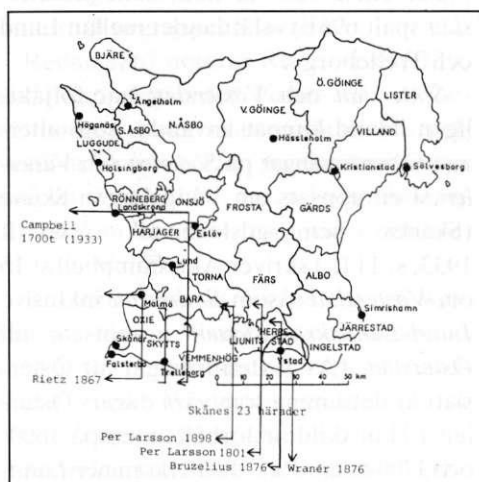
Skåne av i dag med länsgränsen och kommungränserna inritade (till jämförelse med häradschartorna).

s. 19 sårhålls däremot *Västerslätt* och *Söderslätt* på ett sätt som speglar författarens uppfattning av områdesbeteckningarna: Lund-Landskronasläätten är *Västerslätt*, Malmö-Trelleborgssläätten är *Söderslätt* och Österslätt är *Österlen*.

Förekomst och bruk av det osammansatta *Slätten* i Skåne skall jag inte gå in på

här. *Slätten* är givetvis en sak för en göing (= Kristianstadssläätten), medan det kan vara något helt annat för t.ex. en alboit. Så avser S:t Olofsbornas *Slätten* den södra delen av Ingelstads och Järrestads härader.

Det förefaller som om det finns en såväl kronologisk som social skillnad i bruket av områdesbeteckningarna på *-slätt(en)*

Västerlen och *Västerslätt*.

Österlen och *Österslätt*.

respektive *-le(de)n*. Appellativerna och/eller ortnamnen på *-slätt(en)* tycks vara »lärda», mer eller mindre riksspråkliga eller litterära, och samtidigt något äldre, än motsvarigheterna på *-le(de)n*, som är brett folkligt förankrade, ännu levande och som åtminstone vad gäller *Österlen* alltjämt ökar i popularitet.

Österlen har helt ersatt *Österslätt*, medan *Söderlen* och *Västerlen* bara tycks leva kvar i dialekterna, i riksspråkligt bruk motsvarade av *Söderslätt*. Beteckningen *Västerslätt* torde vara på väg att dö ut.

I detta sammanhang bör kanske nämnas, att det genom film och litteratur över hela landet spridda uttrycket »Söder om landsvägen» däremot saknar folklig grund. Uttrycket lanserades av professor Hans Bendz (1851–1914) i Lund, när han beskrev sin hembygd, Västra Tommarp i Skytts härad, såsom »Landet söder om landsvägen» (=den gamla landsvägen mellan Malmö och Ystad). Hans hustru Emma Bendz tog fasta på makens förslag, när hon 1916 kallade en av sina böcker »Söder om landsvägen». Hon skildrar däri bl.a. livet på Söderslätt.

Vad betyder då *-le(de)n* i *Söderlen*, *Västerlen* och *Österlen*? Ofta får man läsa eller höra att de tre namnen ursprungligen och konkret avsåg '(lands)vägen', dels den som utgick från Ystad österut eller västerut, dels den som gick söderut från Lund eller Malmö (så t.ex. B. Behring i KvP 9/8 1989 med hänvisning till skrifter av österleningen Ingvar Holm). Alla dessa påstådda **Söderleden*, **Västerleden* och **Österleden* är dock falska kvasi-ortnamn utan förankring i den språkliga verkligheten.

Ordet *led* har i skånemålen aldrig haft

Hans Bendz. Foto omkr. 1900. LUB:s porträttarkiv.

innebörden 'väg, gata' e.d. (Neutrum-ordet *led* betyder 'grind' o.l.) I de tre här aktuella sammansättningarna med väderstrecksbetecknande förleder ingår det ursprungligen feminina substantivet *led* med betydelsen 'riktning, håll, sida' (se *led* sbst. 2, betydelse 2, SAOB L 394 f.). Det ordet föregås vanligen av en preposition, *i*, *åt* eller *på*. Jfr uttryck som »vikingar i västerled/österled» eller den vidgade betydelseutvecklingen i uttryck som »på den leden är det». Det senare betyder: 'det förhåller sig så; det är på det viset' (SAOB *led* sbst. 2, betydelse 3). Rietz noterar 1867 (spalt 832b) med rätta, att det är det svenska feminina substantivet *led* 'väderstreck, håll', som ingår.

Med andra ord anger *på österlen* (observera liten begynnelsebokstav) en riktning österut i förhållande till den talande, inte – såsom ortnamnet *Österlen* (observera stor begynnelsebokstav) – ett konkret geografiskt område.

Med *på österlen* har västskåningarna menat ett obestämt område öster om dem

själva, liksom östskåningarna med *på västerlen* har avsett ett obestämt område väster om dem själva. Samma sak gäller nord- och mellanskåningarnas bruk av uttrycket *på söderlen*.

Eftersom den felaktiga uppfattningen är så allmänt spridd och så svår att utrota, att *led* i en betydelse '(lands)väg' skulle ingå, är det olyckligt, att man även i mera seriösa sammanhang uttrycker sig som t.ex. författaren till den osignerade artikeln *Österle'n* i Svensk uppslagsbok (2 upplagan, band 32, spalt 834, 1955), där det som förklaring står: »eg. *Österleden*, dvs. vägen österut». Samma kritik drabbar Harry Ståhl, som i Namn och bygd nr 52 (1964), s. 4, i artikeln Saklig ortnamnsforskning skriver: »Ett annat sådant vägnamn, som också nu är ganska ogenomskinligt, har vi i det mångbesjunga skånska *Österlen*, ungefärligen slättbygden i Ingelstads och Järrestads härader i sydöstra Skåne. *Österlen* är ett ursprungligt *Österleden*, dvs. 'leden, vägen österut'.» – Det är just *vägen*, som det inte är fråga om.

Detta för oss in på det spännande problemet: När övergick den obestämda, abstrakta riktningsangivelsen (*på*) *österlen* till att bli den (mer eller mindre) bestämda, konkreta lägesangivelsen (*på*) *Österlen*? När blev således ortnamnet *Österlen* till?

Inge Löfström berör detta i sin bok 1978 s. 9 ff. Som riktningsbegrepp är (*på*) *österlen* förvisso ett gammalt, väletablerat dialektalt språkbruk. Men det var knappast Theodor Tufvesson, som skapade ortnamnet *Österlen*. Löfström skriver s. 9 att det troligen inte är äldre än 1920-talet, då det »skapades – eller låt oss säga: lanserades – en sommareftermiddag vid den tiden i Cimbrishamnsladets trädgård . . . av redaktören John Osterman

och författaren Theodor Tufvesson, båda prominenta representanter för hembygdsintresset i trakten». De två herrarna utgav nämligen 1929 en turisthandledning betitlad »Till Österlen vill jag fara . . .».

Som framgår av kontexten i de ovan nämnda 1800-talstrycken och av DALs dialektuppteckningar från 1800-talet av bl.a. Henrik Wranér och Per Larsson var redan då *Österlen* (*Österleden* i riksspråksfärgad tappning) etablerat som områdesbeteckning i folkligt språkbruk, dvs. som ortnamn, låt vara att gränserna för denotationen, det stycke verklighet som namnet betecknar, flöt då lika väl som nu.

Herrarna Osterman och Tufvesson var inte ens pionjärer såtillvida, att de först lade beslag på begreppet *Österlen* i tryck »för egen räkning». Som nämnts ovan förutsätter nämligen riktningsbegreppet *på österlen* en språkbrukare, som befinner sig väster om och utanför det avsedda området. Följaktligen var det inte på *Österlen*, som uttrycket myntades och äldst användes. (Samma gäller naturligtvis omvänt *Västerlen* och *Söderlen*.)

Innovationen består i att någon eller några en dag började säga »Här på *Österlen*» eller, utan preposition, »Detta är min hembygd *Österlen*». Medvetet eller omedvetet blev *Österlen* ett vardagligt ortnamn också för den inom området bosatta befolkningen. Jämför betydelseglidningen i fraserna:

1. »Jag bor på *österlen*», med innebörden 'jag bor österut, öster om den plats vi nu befinner oss på', och

2. »Jag bor på *Österlen*», med innebörden 'jag bor i den del av Skåne som heter/kallas *Österlen*'.

Man kan knappast tillskriva herrarna Osterman och Tufvesson förtjänsten av att såsom de förste medvetet ha lanserat och marknadsfört *Österlen* som turistiskt

varumärke. Ännu har ingen lyckats slå fast den definitiva gränsen och inregistrera varumärket.

I den spännande jakten på äldsta skrivna belägg för ortnamnet *Österlen* använt av österleningarna själva har Gustaf Åberg i Simrishamn fäst min uppmärksamhet på ett litet tolvsidigt häfte från 1911, tryckt i Malmö. Det heter »Från Österlen. Festskrift utgifven med anled-

ning af sommarkarnevalen i Simrishamn den 15 och 16 Juli 1911.»

Redan titeln visar att namnet var väl etablerat. I en enkät beskriver en rad dåtida kändisar sina intryck av sydöstra Skåne. Av svaren framgår att man kring 1910 i allmänt språkbruk normalt inbegrep hela området från Ystad upp till Sankt Olof och Kivik i detta *Österlen*.

Vem finner tryckta belägg äldre än 1911?

Vinjett av signaturen T. K. till skriften *Från Österlen. Festskrift . . . 1911.*

Ny syn på nyklassicismens kyrkor

Synen på de kyrkor som uppfördes under tiden 1760–1860 håller nu på att ändras. De är i allmänhet byggda i nyklassicistisk stil, och till skillnad från de kyrkor som uppfördes under 1800-talets sista decennier – alltså Zettervallperiodens kyrkor – har de hittills ansetts vara ganska ointressanta ur konsthistorisk och antikvarisk synvinkel. Till följd därav har flera av dem genomgått omfattande förändringar, i en del fall så omfattande att de alldeles förlorat sin ursprungliga karaktär.

Att en omsvängning nu är på väg framgår bl.a. av ett inventerings- och publiceringsprojekt som startades för några år sedan av Riksantikvarieämbetets underavdelning »Sveriges kyrkor» i samarbete med institutionen för konstvetenskap vid Stockholms universitet. Projektet ägnas kyrkobyggnadet i landet under tiden 1760–1860 och har nyligen resulterat i den första av sammanlagt sju volymer om kyrkorna från denna tid. Den just utgivna boken handlar om 1760–1860 års kyrkor i Skåne och Blekinge, vilket gör att det finns speciell anledning att uppmärksamma den i tidskriften *Ale*.

Boken utgör volym 210 i det välkända inventarieverket »Sveriges kyrkor» och

heter *Kyrkobyggnader 1760–1860, del 1: Skåne och Blekinge*. Det är en omfångsrik och välmatad volym. På 275 sidor och med 339 illustrationer beskrivs och diskuteras 57 hittills ganska okända kyrkor i de båda Skånelandskapen. Beskrivningen görs i två kataloger, en för vardera landskapet. Därutöver innehåller boken väl-skrivna och synpunktsrika artiklar av Monica Ebeling, Siegrun Fernlund, Evald Gustafsson, Birgitta Sandström, Ingrid Sjöström och Marian Ullén samt en klar-görande inledning av Axel Unnerbäck.

När projektet startade var alltså tanken att det skulle behandla landets nyklassicistiska kyrkobyggnader. Det visade sig emellertid snart att det kan vara svårt att avgöra om en kyrka är nyklassicistisk eller ej. I Skåne finns det dessutom många kyrkor från den behandlade tiden som alldeles avgjort inte är det. Därför beslöts att *samtliga* kyrkor från perioden 1760–1860 skulle beskrivas och behandlas.

En typiskt nyklassicistisk kyrkobyggnad är symmetrisk, stor och ljus. Därigenom skilde den sig på ett avgörande sätt från den medeltida sockenkyrkan, som i allmänhet var assymetrisk, liten och mörk.

De nyklassicistiska kyrkorna brukar kallas predikokyror och har samband med att predikan fick en allt större betydelse under frihetstiden. En annan viktig förutsättning har de i frihetstidens befolkningsökning, som gjorde många av de små medeltidskyrkorna otillräckliga. Byggandet av en ny och större kyrka eller en ombyggnad av den gamla blev i sådana fall en nödvändighet. Det var i allmänhet nu som de så kallade nykyrkorna tillkom, d.v.s. de tillbyggnader av de gamla kyrkorna som gjordes åt norr eller söder. Ibland kunde ombyggandet av en gammal kyrka bli så omfattande att resultatet såg ut som en nyproduktion. Där detta varit fallet ingår kyrkan i projektet.

Den klassicerande svenska kyrkobyggnaden skapades under 1750-talet. Mycket tyder på att det var Carl Hårleman (1700–1753), överintendent och slottsarkitekt och bland annat även känd som Övedsklosters arkitekt, som lade grunden till den nya traditionen. En av dess äldsta representanter är kyrkan i Öved, byggd 1760–61 efter Hårlemans ritningar. Den präglas visserligen av både barock och rokokoko men pekar samtidigt framåt i flera väsentliga avseenden.

Vid samma tid som det nya idealet växte fram infördes bestämmelsen att alla ritningar till kyrkor som skulle byggas eller byggas om för allmänna medel (i detta fallet kollektmedel) skulle granskas av Överintendentsämbetet (Byggnadsstyrelsens föregångare) och godkännas av Kungl. Maj:t. Den svenska kyrkoarkitekturen kunde alltså nu göras till föremål för centralstyrning, och så blev också fallet. Snabbt spreds det nyklassicistiska kyrkobyggnadsidealet genom landet, ofta i form av ritningar av överintendentsämbetets egna arkitekter och konduktörer.

Med undantag för kyrkan i Öved dröjde det dock ganska länge innan det nyklassicistiska kyrkobyggnadsidealet fick sitt genombrott i Skåne. På 1780-talet byggdes kyrkorna i Börringe och Örkened, båda troligen efter ritningar av Tempelman, men i övrigt var det först fram emot 1800-talets mitt som stilen blev allmän i Skåne. Och då hade den fått konkurrens av den medeltidsinspirerade stil som den viljestarke domkyrkoarkitekten C. G. Brunius ansåg vara betydligt lämpligare för en modern kyrka. Brunius estetik och betydelse för såväl den skånska kyrkoarkitekturen som den skånska kyrkobyggnadskonsten behandlas av Evald Gustafsson, eminent kännare av ämnet alltsedan den nu klassiska studien »... En passande inrättning för ett Herrans hus» (1961).

Lika sakkunnigt skriven är Siegrun Fernlunds översiktliga redogörelse för kyrkobyggandet i Skåne 1760–1860. Hon uppehåller sig bl.a. vid det entreprenadsystem som blev obligatoriskt 1815. Det lockade ofta entreprenörerna att använda billigare material och enklare metoder än vad som stod i kontraktet. Detta kunde orsaka både besvärliga skador och besvärliga processer. Som sakkunnig anlätades därvid ofta Brunius, en svuren fiende till »den Nya tidens fuskeri». Det blev också han som gav upphov till entreprenadsystemets avskaffande. Det skedde med anledning av ett flagrant byggfusk vid uppförandet av Borrby nya kyrka 1838–41. Redan vid invigningen hade den sprickor i murarna, och 1853 bad församlingen Brunius besiktiga kyrkan. Denne skrädde inte orden, och efter en hel del skriftväxling gick ärendet till Kungl. Maj:t. 1854 fick församlingen tillstånd att låta reparera sin kyrka på ackord.

Den nya kyrkan i Borrby hade byggts i

nyklassicistisk stil efter ritningar av stockholmsarkitekten J. W. Gerss. Den restaurerades nu under Brunius ledning av en av de murarmästare som han utbildade. Av dess nyklassicism återstår dock inte mycket, men med det har Brunius inget att göra. Det är i stället en följd av att »Borrby baddare» på 1890-talet ville göra kyrkan lite mera påkostad och tidsenlig. Resultatet blev en kyrka i nyrenässansstil efter ritningar av stockholmsarkitekten Frans Chr. Lindskog. För den förändringen och de restaureringar som kyrkan därefter genomgått redogör Ingrid Sjöström i ett bidrag som även handlar om Svedala kyrkas omvandling. Där var utgångspunkten en Bruniuskyrka, en ovanligt stor och rymlig sådan. Med tiden ansågs den dock vara allför »platt och oansenlig i byggnadssättet», och i takt med samhällets ökande betydelse och välstånd önskade man även där en mera representativ kyrkobyggnad. Resultatet blev att bruniuskyrkan omgestaltades i nyromansk stil efter ritningar av malmöarkitekterna August Lindvall och Harald Boklund.

Förändringarna i Borrby och Svedala är representativa för vad som ofta skett med 1760–1860 års kyrkor i Skåne. Många av dem har restaurerats – ofta vid flera tillfällen – på ett sådant sätt att mycket av den ursprungliga karaktären gått förlorad.

Betydligt bättre bevarade är 1760–1860 års kyrkor i Blekinge. Där handlar det uteslutande om nyklassicism, ty till Blekinge nådde aldrig Brunius. Också på andra sätt finns det många skillnader mellan kyrkoarkitekturen i Skåne och Blekinge från den tid som boken behandlar. De framhävs bl.a. av Monica Ebeling i en utmärkt redogörelse för förhållandet mellan Blekinge och Överintendentsäm-

betet. I det avsnittet får många blekingeska egendomligheter sin förklaring, t.ex. hur det kan komma sig att fyra av landskapets fjorton kyrkor från den aktuella perioden uppfördes i trä. Det var ett avsteg från regeln att nya kyrkor skulle byggas i sten. Dessutom ritades eller byggdes åtta av dem utan torn, vilket också stred mot tidens bestämmelser. En typisk och välbevarad representant för den blekingeska nyklassicismen är kyrkan i Eringsboda, byggd 1847–49 efter ritningar av Johan Adolf Hawerman.

I ett särskilt avsnitt behandlar Birgitta Sandström nyklassicismens kyrkoinredningar i Blekinge. Den harmonierar i allmänhet med den arkitektoniska gestaltningen, men så ritades den också ofta av överintendentsämbetets egna arkitekter. De klassicerande idealen gjorde sig särskilt starkt gällande vid utformningen av altaret och altarcorset, där kolonner, pilastrar, gesimser och frontoner nu blev vardagsmat.

Volym 210 av Sveriges kyrkor handlar inte uteslutande om sockenkyrkor på landsbygden utan också om två märkliga stadskyrkor. Den ena är Sofia Albertina i Landskrona och den andra Trefaldighetskyrkan eller Tyska kyrkan i Karlskrona.

Sofia Albertina påbörjades 1754 efter ritningar av Härleman, som hade dött året innan. Den blev ett karakteristiskt inslag i den fästningsstad som 1700-talets Landskrona höll på att omvandlas till, och förmodligen är det dess militära anknytning som är förklaringen till att dess gulbruna tegelmurar inte är putsade och målade. Men invändigt blev den i mångt och mycket en nyklassicistisk kyrka. När den stod färdig på 1830-talet hade man dock avlägsnat sig ganska långt från den härlemanska ursprungsidén,

Eringsboda kyrka i Blekinge, byggd 1847–49 efter ritningar av J. A. Hawerman, en av den tidens arkitekter vid Överintendentsämbetet. Kyrkan är byggd i trä, vilket inte hindrar att den är utsökt prov på nyklassicistisk kyrkoarkitektur.

dock inte så långt som man senare skulle göra genom talrika restaureringar. Om såväl byggandet som restaurerandet av denna kyrka kan man läsa i ett annat av Ingrid Sjöströms bidrag till boken. Genom ett sensationellt fynd av ritningar med tillhörande beskrivningar i Krigsarkivet har hon kunnat göra sin redogörelse för det byggnadshistoriska förloppet ovanligt fyllig och välillustrerad.

Också Trefaldighetskyrkan i Karlskrona har som bekant anknytning till anläggandet av en ny stad. Den ritades av Nicodemus Tessin den yngre och byggdes 1697–1709. Den är en av den karolinska barockens märkligaste kyrkor och samtidigt ett i Sverige unikt exempel på nyklassicistisk stil. Hur kan då detta komma sig? Förklaringen är att kyrkan drabbades av en förödande brand 1790 och att den restaurerades av Olof Tempelman. Hur det gick till och hur kyrkan nu kom

att se ut behandlas föredömligt av Marian Ullén, som också varit bokens huvudredaktör.

Del 1 av Kyrkobyggnader 1760–1860 är en utmärkt bok. Den är en väl fungerande handbok men fyller också den viktiga uppgiften att den lär läsaren den svåra konsten att se på 1760–1860 års kyrkoarkitektur i Skåne och Blekinge med oförvillad blick och utan förutfattade meningar. En kyrkobyggnad från den tiden är inte bara en förlorad medeltidskyrka utan i första hand ett uttryck för *sin* tid och *dess* estetiska värderingar. Genom den nya boken har de två skånelandskapen fått många »nya» sevärdheter, och inom en snar framtid kommer det samma också att gälla Halland.

Torkel Eriksson

Klostren i Skåne är ämnet för Skånes hembygdsförbunds senaste årsbok. Det är en innehållsrik dubbelvolym som dels belyser medeltidens klosterväsende och redogör för de skånska medeltidsklostrens historia, dels ger intressant information om hur klostertanken har återuppstått under vår egen tid och vilka kloster som nu finns i Skåne.

Boken är omsorgsfullt redigerad av *Erik Cinthio*, som också signerat inledningen och tre av de fjorton bidrag som volymen innehåller. Övriga bidrag är författade av *Eva Arvidsson*, *Per Beskow*, *Evald Gustafsson*, *Gösta Johannesson*, *Carl-Filip Mannerstråle*, *Torvald Nilsson*, *Jørgen Nybo Rasmussen*, *Sven Rosborn*, *Sven-Åke Rosenberg* och *Curt Wallin*.

Det är alltså en imponerande sakkunskap som står bakom den nya boken. Naturligt nog är det medeltidsklostren som upptar större delen av dess innehåll. Förtjänstfullt sammanfattas vad som i dag är bekant om dem, dels genom skriftliga källor, dels genom kvarstående lämningar – t.ex. franciskanklostret i Ystad – och arkeologiska vittnesbörd. De flesta av de skånska medeltidsklostren är som bekant försvunna, men tack vare medeltidsarkeologins frammarsch under de senaste decennierna har kunskapen om dem ökat väsentligt sedan Vilhelm Lorenzen skrev sitt mäktiga verk i elva band om de danska klostrens byggnadshistoria.

Naturligt är också att läsarens uppmärksamhet ofta riktas mot Lund. Där organiserades nämligen inte mindre än sju kloster och klosterliknande institutioner under medeltiden. Äldst var Allhelgonaklostret, som var ett benediktinerkloster och låg ungefär där Universitetsbiblioteket nu ligger. Det tillkom före

1089 och stod i nära förbindelse med såväl domkyrkan i Lund som augustinklostret i det näraliggande Dalby. Hur därmed förhåller sig och vad som skiljer benediktiner från augustiner resp. korherrar vid en domkyrka belyser Erik Cinthio i en synpunktsrik studie som lägger mycket nytt till det förut kända.

Förutom augustiner och benediktiner var det cistercienser, premonstratenser, dominikaner, franciskaner, karmeliter och helgeandsbröder – de sistnämnda hörande till Johannitorden – som förde den medeltida klosterkulturen till Skåne. Det sammanlagda antalet kloster blev 19. Därtill kommer 14 Helgeandshus och S:t Jörgen-hospital, som i vissa avseenden fungerade som kloster. Av materialet om dem har Malmöarkeologen Sven Rosborn gjort en intressant sammanställning som bl.a. upplyser om att det av Kristian I grundade Helgeandsklostret i Malmö måste betraktas som Skånes yngsta medeltidskloster. Det grundades 1474–80 i anslutning till ett Helgeandshus från omkr. 1300.

De flesta av de skånska klostren förldades till städer. Under 1100-talet inrättades premonstatensklöster i Lund, Tommarp och Vä, och under 1200-talet kom tiggamunkarna. Som Per Beskow påpekar i sin inledande översikt av medeltidens klosterväsende var premonstratenserna i viss utsträckning föregångare till tiggarmunkarna, detta till skillnad från cistercienserna, som sökte stillhet och avskildhet.

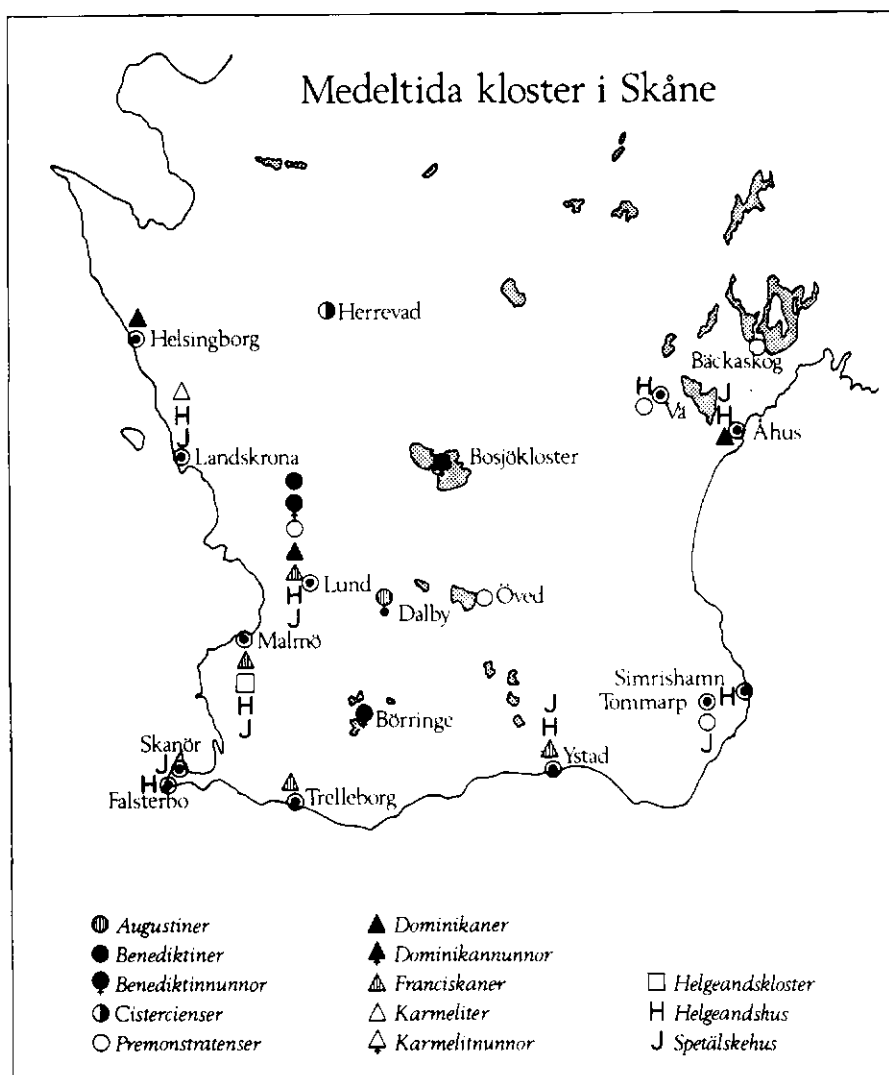
De skånska premonstratenserklostren behandlas av Curt Wallin, hängiven utforskare av bl.a. Tommarps klosters historia. Det av dem som låg i Lund upphörde omkr. 1200, och det som låg i Vä flyttades före 1241 till Bäckaskog. Det nya kloster som byggdes där presenteras

av Carl-Filip Mannerstråle, som också behandlar anläggningens öden efter reformationen.

Det enda cistercienserkloster som inrättades i Skåne var Herrevadskloster. Det tillkom på initiativ av ärkebiskop Eskil, nära vän till Bernhard av Clairvaux, cistercienserordens andlige ledare under 1100-talets förra hälft. Klostret har under de senaste åren blivit betydligt

bättre känt än förut, dels genom Sven-Åke Rosenbergs grundliga utforskande av vad källorna berättar, dels genom de arkeologiska undersökningar som gjorts där sedan 1983 under ledning av Eva Arvidsson. Deras bidrag kompletterar varandra och frammanar bilden av ett verkligt betydande kulturcentrum.

De skånska dominikanklostren – eller, mera korrekt, konventen – presenteras

av Erik Cinthio med början i 1220-talets Lund. Det blev inte blott det första dominikankonventet i Skåne utan också det första i Skandinavien. Från första stund stöddes det av ärkebiskop Andreas Sunesen. Det var han som gav dominikanerna den tomt strax öster om domkyrkan där de byggde sin klosterliknande anläggning, och med två viktiga undantag tycks de även i fortsättningen ha varit angelägna om att upprätthålla goda förbindelser med stiftsledningen.

Det var också franciskanerna, vars skånska kloster behandlas av Jørgen Nybo Rasmussen. Även historien om dem tog sin början i Lund, där Andreas Sunesens efterföljare Uffe Trugotsen ungefär tio år senare gav gråbröderna den tomt en bit väster om domkyrkan där deras kloster låg. Det goda förhållandet mellan dem och stiftsledningen fortsatte under Jakob Erlandsens tid och tog sig då uttryck i att Jakob Erlandsen efter sin plötsliga död på Rügen 1274 blev begravd i klosterkyrkans kor. När han dog var han på hemväg från Rom för att återinträda i sitt ämbete efter många års bortavaro, orsakad av konflikten mellan honom och de danska kungarna Christoffer I och Erik Glipping. Graven påträffades 1972. Dess innehåll visade att ärkebiskopen hade skjutits ihjäl, och Jørgen Nybo Rasmussen tvekar inte att utpeka den egentlige mördaren: Erik Glipping.

Vill man i dag bilda sig en uppfattning om hur ett skånskt tiggarmunkskloster såg ut bör man bege sig till Ystad. Där kvarstår nämligen ännu betydande delar av ett gråbrödrakloster som började byggas under 1200-talets senare hälft. Under medeltidens fortsättning genomgick det många om- och tillbyggnader, och hur det gick till behandlar Evald Gustafsson i en studie som bygger på undersökningar han

kunde göra i samband med klosterkyrkans restaurering på 1960-talet.

De skånska klostrens historia är också historien om vad som hände med dem under reformationstidevarvet och tiden därefter. Den delen av deras historia behandlas av Gösta Johannesson. Värst gick det för tiggarmunkarna, som bryskt drevs bort från sina kloster. Klostren på landet, som hade stora jordegendomar, drogs in till kronan och såldes eller förlänades till någon lämplig adelsman. Munkarna eller nunnorna – under medeltiden fanns det tre nunnekloster i Skåne – fick välja mellan att stanna kvar så länge de ville, dock under förutsättning att de bekände sig till den evangeliska läran, och att träda ut i samhället utanför klostermurarna.

Sammantaget erbjuder den nya årsboken en fängslande och lärorik läsning. Den ger många inblickar i medeltidens samhälle, t.ex. förhållandet under skilda tider mellan olika kloster och den andliga och världsliga makten. Men framför allt ger den nyttig kunskap om vilka de skånska medeltidsklostren var, vad de stod för och vad som i dag är känt om deras byggnader. Den är försedd med ett utmärkt illustrationsmaterial, planritningar, fotografier och reproduktioner av ett stort antal äldre avbildningar. Källhänvisningar, litteraturförteckningar och ordförklaringar ökar dess värde, och det gör också det av Per Beskow författade avsnittet om de nya klostren i Skåne.

Årsboken kostar kr 75:– exkl. porto och kan beställas på Skånes hembygdsförbunds expedition, tel. 044-12 86 50 eller 046-15 80 50.

Torkel Eriksson

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen är utgivare av **ALE. Historisk tidskrift för Skåneland**, som utkommer med fyra häften årligen. Tidskriften utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet (HSFR). Brev och manus till redaktionen adresseras till föreningens skattmästare, arkivarie Göran Larsson, Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund.

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 1989, 50 kronor, och för 1990, 75 kronor, kan insättas på postgirokonton nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas hos skattmästaren (se ovan).

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Länsantikvarie Carin Bunte, Malmö, ordf., landsarkivarie Anna-Christina Ulfspärre, Lund, v.ordf., arkivarie Anders Persson, S. Sandby, sekr., professor Lars Larsson, V. Nöbbelöv, v.sekr., arkivarie Göran Larsson, Lund, skattmästare, samt professor Hans Andersson, Lund, professor Nils-Arvid Bringéus, Lund, professor Erik Cinthio, Lund, professor Bertil Ejder, Lund, museiråd Torkel Eriksson, Helsingborg, docent Siegrun Fernlund, Asmundtorp, överstelöjtn. Sven Hedin, Förslöv, fil. lic. Lars-Göran Kindström, Helsingborg, högskolelektor Hjärdis Kristenson, Lund, docent Nils Lewan, Lund, länsmusichef Bengt-Arne Person, Varberg, docent Sten Skansjö, Lund, länsantikvarie Leif Stenholm, Karlskrona, professor Sven Tägil, Lund, läroverksadjunkt Curt Widenborg, Ronneby. Hedersledamot: professor Jörgen Weibull, Göteborg.

